

М. Антонович

П. О. КУЛІШ І О. Я. КОНИСЬКИЙ

(Їх взаємини за 1860-их років)

Серед українських громадсько-політичних діячів, учених і письменників минулого століття Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897) займає передове місце. Проте, як це іноді буває у великих людей, його здібності — глибокий розум, небуденна працьовитість, широчина кругозору, естетична тонкість і серйозна фаховість поєднувалися з хворобливою амбіцією, задирилівістю, гордістю і нестійкістю, а ці вади привели його до цілого ряду гострих і здебільшого зовсім зайвих конфліктів з довкіллям.¹

Внаслідок цього оригінальна і барвіста постать Куліша в українському національному житті від 60-их років XIX століття стала незвичайно спірною, а це дотепер відбивається на його оцінці.

На цьому місці розглядаємо взаємини Куліша з О. Кониським (1836—1900) протягом 1860-их років. Обидва діячі були, до певної міри, протилежними полюсами в нашому тогочасному житті. Мало того, що це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру і темпераменту, неоднакового рівня освіти — з плином часу вони опинилися також на протилежних позиціях.

Все ж таки напочатку знайомства їх шляхи дивно схрестилися, а це в свою чергу не лишилося без впливу на дальші взаємини між ними. Дотепер темі взаємин між Кулішем і Кониським присвятив увагу лише М. Возняк,² але й він не взяв до уваги всіх відомих фактів.

I.

Духовним учителем Кониського був Дмитро Павлович Пільчиков (1821—1893), колишній учасник Кирило-Методіївського Братства, а

¹ Сам Куліш був свідомий своїх вад, хоч і рідко про них згадував. У листі до І. Хильчевського він писав: «Такая неправильная душа как у меня, не может быть спокойна. Я наделал много промахов в жизни, много глупостей, много пошлостей. Все это меня мучит...» [«Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 72].

² Михайло Возняк, Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. «Нова Україна», 1923, ч. 7—8, стор. 267—276, ч. 10, стор. 139—148, ч. 11, стор. 154—162.

в 1846—64 роках викладач історії в Полтавському Кадетському Корпусі. Йому завдячував Кониський дуже багато не лише в світоглядovій і громадській сферах,³ Пільчиков познайомив його також з цілим рядом діячів, а зокрема з Паньком Омельковичем Кулішем, який прибув 3 травня 1860 р. до Полтави.⁴ Кониський познайомився з гостем на другий день, 4 травня, коли Пільчиков запросив до себе на обід Куліша — свого давнього знайомого з Києва 1843—4 років і близьких полтавських знайомих. На склоні свого віку Кониський про це згадував так:

«Перше наше враження було не в користь Куліша; нам здавалося, що ми бачили зовсім не того Куліша, про якого ми чули від Пільчикова і якого ми знали по „Чорній Раді“, „Запискам о Южной Руси“, а зокрема по журналі „Хата“. Перед нами була людина типово гарна, розумна, добре вихована; але всі ці властивості перед молодими ентузіастами демократами затемнювала якась пиха Куліша, холодна стриманість і велике себелюбство, що не допускало в суперечці навіть з Пільчиковим протиріч. Але найбільше нам не сподобалося те, що Куліш балакав з нами по-російському незважаючи на те, що я і Пільчиков декілька разів починали розмову по-українському. Але не піддаючися першому враженню, ми, бачачи в особі Куліша по-перше приятеля і союзника Шевченка, а по-друге — представника нашої літератури, вирішили того ж вечора улаштувати в його честь прилюдний обід в вокзалі міського саду. Підписна ціна для того часу була досить висока, не менше як три карбованці від особи. Підписка продовжувалася три дні і сьомого числа була замкнена, оскільки підписалося понад 200 осіб, а більше в залі не могло поміститися».⁵

В іншому контексті Кониський про обід згадував так:

«...були тут і селяни-кріпаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти усїх слов'янських національностей. Звісно, переважала національність українська і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх слов'янських мовах. Хоч обід був на шанобу Кулішеві, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тостах бажання розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку не забути мені одного тосту, що зняв висулжений жандарм Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Василя, як до розпорядчиків того обіду, підійшов з публіки невідомий мені мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більше ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хочете“, відповів він, „взьміть з мене хоч десятеро, а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандарм, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу“. Порадившись з своїми товариша-

³ О. Кониський, Дмитро Пільчиков, «Зоря», 1894, ч. 4.

⁴ М. Бернштейн, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-их років ХІХ ст., Київ 1959, стор. 20 відносить цю поїздку чомусь до кінця 1860 р. Наприкінці року, як бачимо з листів Куліша він сидів у Петербурзі.

⁵ «Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 52.

ми Дмитром Пільчиковим і Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примостився на кінці стола, на самому розі, проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги, і в короткій, але енергійній промові, повитав Куліша як „старого знайомого”. Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив цього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тост: „З уст висложеного жандарма прийміть, люди добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу”.

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким переялася уся громада і та, що була за столом, і та, що стояла навкрузи залі під вікнами...⁶

«Обід закінчився дуже пізно, — продовжує О. Кониський свої спогади, — і більшість присутніх провела Куліша в його помешкання пішки з музикою... Вечір пройшов у оживленій розмові виключно про українську літературу — про майбутнє видання „Кобзаря”⁷ й „Основи”.⁸ Ми полтавці, як люди молоді, ентузіясти, наполягали на тому, щоб „Основу” видавати виключно українською мовою; Куліш доводив нам неможливість такого видання, та що мова наша ще не досить вироблена. Коли ж я не погоджуючись з Кулішом, виявив бажання, щоб хто-небудь зайнявся перекладом Шекспіра на українську мову, Куліш — як зараз бачу — засміявся, кажучи, що Шекспіра на нашій мові побачать хіба правнуки».⁹

З цього приводу М. Зеров зазначив: «Але чи не тому засміявся Куліш, що така думка не раз виринала в його свідомості? 1857 р. він принаймні писав Галаганові про потребу перекласти «Гамлет»...¹⁰ З уваги на те, що в цьому листі Куліш згадує також інші твори — не Шекспіра, можна з однаковим успіхом обстоювати думку, що пропозиція Кониського впала на пригожий ґрунт і пізніше Куліш переклав кращі твори Шекспіра.

У всякому разі дані Кониського збігаються з тим, що писав Куліш на другий день після обіду 10 травня (з хутора матері Гоголя) Т. Г. Шевченкові¹¹ і Д. С. Каменецькому.¹² У листі до Шевченка підкреслено, що всі промови на обіді були більше присвячені Шевченкові ніж гостю. Крім того Куліш з гумором зазначає, що «Кобзаря» в Полтаві повиучували на пам'ять і по цій книзі вже й Богу моляться.¹¹

Лист до Каменецького виявляє глибоке зворушення Куліша обідом і він постійно повертається до цієї теми, згадуючи «велику кількість

⁶ О. Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, Львів 1901, стор. 339—340.

⁷ Мова про «Кобзар» Т. Шевченка, видання Куліша, коштом П. Семеренка, СПб 1860, друкування якого саме закінчувалося.

⁸ Перше число журналу вийшло на початку 1861 р.

⁹ Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 53.

¹⁰ У М. Зерова, До джерел, Краків—Львів 1943, стор. 38, випало з тексту «не» і виглядає немов Кониський погоджувався з твердженням Куліша.

¹¹ Листи до Т. Г. Шевченка 1840—1861, Київ 1962, стор. 183.

¹² Киевская Старина 1898, червень, стор. 382—384.

голосних промов і тостів». З Кулішевого листа знаємо, що «першу промову виголосив Пільчиков з рукопису. Я відповідав йому, — читаємо далі, — теж по-українському, а потім уже всі говорили по-українському, по-російському, по-польському, по-чеському... Найзнаменніше, що на обід взяли квитки два бородачі-калузці... один з них імпровізував під час обіду до мене вітальну промову віршами, а потім виголосив тост з а правду».¹³

Далі Куліш згадує і за жандармського офіцера, що сторожив його в 1847 р. в III відділі, а на другий день проводжав разом з іншими десять верстов на хутір матері Гоголя. Крім того Куліш згадує збірку грошей на недільну школу під час обіду і участь одного жида, який дякував за прихильність літераторів до жидів.

З листа Куліша знаємо далі, що на обіді виступав представник великоруської нації, висловлюючи співчуття українцям за утиски, яких вони зазнавали в російській імперії. Куліш згадує також тости за здоров'я Марко Вовчок і Ганни Барвінок і додає, що «...всього і не переказати... Я не зустрічав людини, — додає П. Куліш, — що, зачувши про мене, не виявляла б радості, що випадок дав змогу мене побачити».¹⁴ Тим, що виголошували промови на обіді Куліш подарував 12 примірників своєї «Чорної Ради».¹⁵

Ми так довго зупинилися над цією справою, бо обід виявляє з одного боку годішні настрої полтавців і самого Куліша, а з другого вказує на те, що, за винятком короткої, не дуже прихильної характеристики Кониського на самому початку, між Кулішем і Кониським зав'язалися тоді дружні зносини і листування, яке з перервами тягнулося 35 років, якщо не більше.¹⁶

II.

Все ж таки ці дружні зносини з самого початку затьмарила любовна афера, про яку нам зберіг цікаві дані М. Іваненко в статті опублікованій у журналі «Україна».¹⁷ На жаль автор не зовсім точно подав хронологію подій.¹⁸

¹³ *ibid.*

¹⁴ *ibid.*

¹⁵ Уривки з цього листа в перекладі українською мовою подав також М. Гніп у своїй праці «Полтавська Громада», ДВУ 1930, стор. 9.

¹⁶ Перший лист Куліша до О. Кониського датований 27 жовтня 1860 («Нова Україна» 1923, ч. 10, стор. 139), а останній відомий нам 18 липня 1895 («Культура», Львів 1925, ч. 3, стор. 34). Кониського листи до Куліша не збереглися, принаймні дотепер вони неопубліковані, а Кулішевих до Кониського збереглося 28 1/10, згідно з твердженням Кониського, «Киевская Старина», т. 74, стор. 54). Усі ці листи опублікував М. Возняк у «Новій Україні» й «Культурі».

¹⁷ Микола Іваненко, З життя О. Я. Кониського. «Україна» 1929, ч. за березень—квітень, стор. 65—69.

¹⁸ Публікуючи з листа паперу, на якому Кониський написав один вірш українською мовою (дата 7 серпня 1960) і два російською (дата 23 вересня

Десь наприкінці 1859-го або на початку 1860 року Кониський познайомився з молодою і гарною панночкою Ганною Павлівною фон Рентель. Батько її, збіднілий дідич з остзейських баронів мав хутір Ганницький, який знаходився у 18 верстах від Полтави і 8 верстах від Диканьки.

Родина Рентелів часто гостювала в Полтаві, де вона звичайно винаймала кімнату в матері Пільчикових. У Пільчикова познайомився з панною Ганною і Кониський, якому тоді йшов 24-ий рік. Треба припустити, що саме в травні 1860 року Рентелі жили в Полтаві, бо тоді ж відбулося і знайомство Куліша з Ганною Павлівною.¹⁹

Ми вже бачили, який фурор викликав Куліш у Полтаві, то ж не дивно, що на молоденьку, гарненьку провінціалку з великими претенсіями Ганну фон Рентель столичний дон жуан Куліш справив куди більше враження ніж бідний і менше освічений службовець Губерніяльного Правління²⁰ — Кониський, ентузіяст справи, яка Ганні фон Рентель була зовсім чужа. Звичайно, повністю цю справу могли б освітити листи Куліша до Ганни фон Рентель, які зберігаються, чи принаймні в середині 1920-х років, зберігалися в Академії Наук.²¹

Тим часом, і після від'їзду Куліша нещаслива любов Кониського продовжувалась. Сліди її маємо в вірші «Думка» від 7 серпня 1860.²² Десь, приблизно в той час Кониський нещасливо сватався до Ганни Павлівни, а вона, як кокетна панночка unikнула дати ясну відповідь Кониському і воліла його тримати в непевності, пропонуючи йому дружбу. Це досить звичайний трюк молодої панночки. Досить звичайним трюком хотів добитися ясної відповіді і Кониський, який ставлячи все на одну карту, написав Ганні фон Рентель палкого любовного листа. Ось декілька уривків з нього:

«Майже рік, як ми один одного піддурюємо, боячись сказати правду, або краще кажучи, соромлячись правди. Пора сказати її. Ви любите П. А. (Куліша),²³ я люблю Вас (це знає П. А.) . . . Я люблю Вас більше всього на світі. Дотепер я вдовольнявся Вашою дорогоцінною дружбаю, думав, що її вистачить; тепер бачу інакше! Я сам себе обдурював . . . Кохаючи Вас не зовсім егоїстично, я бажаю Вам повного

1860) він чомусь датує лист Кониського з того самого листка (дата 5 вересня без року) наступним 1861 роком. Це, очевидна помилка. Роман відбувався в 1860 р.

¹⁹ Удруге Куліш відвідав Полтаву щойно наприкінці серпня 1861 р., а Ганна фон Рентель фігурує як знайома обох їх уже в листі Куліша від 27 жовтня 1860 р.

²⁰ На цій посаді був Кониський до 1861 р., а опісля працював адвокатом.

²¹ Микола Іваненко був ще особисто знайомий з Ганною Павлівною фон Рентель та з її дочкою С. В. Кузіною, від яких отримав відомості про О. Кониського та збережені матеріали. Перед смертю Ганна Павлівна передала листи Куліша до ВУАН (фон Рентель померла в грудні 1926 р.). «Україна» 1929 (березень—квітень), стор. 66. прим. 1 і стор. 67, прим. 1).

²² «Галичанин», кн. 1, вип. 1, стор. 8—9, Львів 1862.

²³ Розшифрувала Ганна фон Рентель.

щастя і раджу *при вигідних умовах* (підкр. О. Кон.) вийти за Б. (ашкірцева)²⁴ (його ви також не любите, Вам подобається не він, а його достатки...)²⁵ Кращої, відданішої людини як я (сміло скажу) Ви ніколи не знайдете... Моя любов... хоче нарешті відповіді, але її вона від Вас не дочекається... далші побачення будуть для мене незносними тортурями...

...Цього листа можете показати П. А. (Кулішеві) і своїм рідним, а більше *нікому*. Прощайте! Вірте в любов і в безмежну відданість того, хто вічно любить Вас.²⁶

М. Іваненко називає цей лист зовсім слушно «своєрідним літературним твором, до деякої міри саморекомендацією». Можна сміло погодитись і з враженням його, що, мовляв, «Кониський не може перемогти свого суперника (Куліша) зовнішніми засобами, отже він удається до листа, що в ньому він краще може виявити свої душевні чесноти».²⁷

Лист Кониського зробив враження на панну Ганну. У всякому разі 23 вересня 1860 р. у досить незвичайний час (11 год. ночі) Кониський написав і присвятив Г. фон Рентель два вірші російською мовою, які доказують, що принаймні тоді ще він «любив її вічно».²⁸ Однак, насправді ці почування уже наближались до zenіту і в травні-червні наступного року (1861) Кониський перейшов з Ганною Павлівною на «дружні» зносини. У всякому разі Куліш відповів йому з Ніцци 12 червня 1961 р.:

«Відносно А(нни) П(авлівни) Ви поводитесь, здається мені, так, як треба. Любов жінки не набагато краще її дружби, а часто гірше, тому, що не обходиться без деспотизму. Я боюся жіночої любови і не шукаю її, я задовольняюсь простою дружбою та щирістю розмови».²⁹

Надто поважно цих слів Куліша брати не слід, адже ж Г. П. фон Рентель була одною з тих численних жінок, в яких Куліш у той час часто і палко, хоч і не надовго закохувався. Для доказу того, що він був один час палко закоханий і в фон Рентель вистачить навести уривок з листа Куліша до Кониського (квітень 1861 р.). На повідомлення про хворобу її Куліш написав:

«Сповістіть мене про Ганнусю, чи одужує? та заспокойте її про книжки й листи, що вони не пропали, а всі їй переслані. Прочитайте їй і моє слово. Вона буде рада; вона його гарно розуміє, бо то душа гарна, соняшна, квітчаста.

Ні, вона не вмере, а як умре — не дай Боже, тоді весь вік буду по їй у чорному оксамиті ходити, увесь кармазин, усі свої блавати

²⁴ Дід відомої малярки.

²⁵ Насправді Башкірцеві багачами не були, а жили лише «на широку ногу».

²⁶ М. Іваненко, *op. cit.*, стор. 69.

²⁷ «Україна», березень—квітень 1929, стор. 67.

²⁸ *op. cit.*, стор. 69.

²⁹ «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 146.

позбуваю — убогим людям за її душу пороздаровую. Так їй скажіть й так справді буде, бо кращої душі — скажіть їй — уже не стріну, а хоч би й стрів, то очима не згляну і серцем не обернуся».³⁰

У той час Кониський, побачивши, що симпатії Ганни Павлівни належать Кулішеві, а не йому, виконував уже роллю чесного посередника між ними передаючи листи, книжки, журнали, які пересилав Куліш панні фон Рентель. Влітку 1861 р. під час передачі книжок Ганна Павлівна якось невідповідно zareагувала і у відповідь на повідомлення про це Куліш написав Кониському, що його душа наповнилась жалем і додав:

«так от з ким доводиться жити на світі! а це ж ще кращі люди! Тихе вдоволення дружби з А. П. для мене отруене. Я не буду мати з нею більше ніяких зносин, крім особистих...»³¹

І справді, після цього Ганна Павлівна фон Рентель у листах Куліша до Кониського вже більше не фігурує. Листи Куліша до Г. П. фон Рентель досі неопубліковані, хоч вони від середини 1920-х років є в архіві ВУАН.³² Для нашої теми вони були б дуже цікаві. Ми не знаємо докладно, що сталося. З одного вірша Кониського можемо догадуватися, що це був якийсь виступ баронесси проти простолюдня. К. Студинський не безпідставно пов'язує присвячений Василеві Тарасовичеві М. вірш з Ганною фон Рентель,³³ оскільки він перегукується з деякими місцями листа Кониського до фон Рентель. У вірші Кониський «сподівався... прохати... на весілля погуляти... але не добився ні любови, ні правди:

«Й не доб'єшся в тому серці,
Що з братів своїх сміється
„Противними” називає,
„Невежеством” дорікає».³⁴

Звичайно, таких речей Кониський не прощав навіть у похилому віці, а тоді ж це був молодий палкий ентузіаст. Так закінчилася ця любовна афера.³⁵ Приблизно в той же час почало погасати захоплення і в Куліша.³⁶

³⁰ Лист без дати. *op. cit.*, стор. 144.

³¹ «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 147.

³² «Україна», 1929, березень—квітень, стор. 67.

³³ К. Студинський, Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в 1862—1866 р. Записки НТШ, т. 150, стор. 295.

³⁴ *ibid.*

³⁵ З пізніших часів зберігся один лист Кониського до Г. П. фон Рентель сучасного ділового характеру. («Україна», березень—квітень 1929, стор. 67, прим. 4).

³⁶ Ми не знаємо, чи бачився Куліш з Ганною Павлівною під час свого приїзду до Полтави в серпні 1861 р., але влітку 1862 р. під час перебування в Полтаві він з нею вже не бачився, принаймні в листі до Кониського

Радо погодимося з М. Іваненком, що молода і в коріні здорова вдача Кониського скоро переболіла сердечну рану і вже незабаром він присвячує вірші іншим дамам.³⁷ Все ж таки його твердження, що «ні в тодішній творчості Кониського, ні в пізніших автобіографічних повістях... ми не зустрічаємо на цей епізод натяків»³⁸ потребує уточнення.

Ми вже бачили відгук на цей епізод у друкованих віршах. Коли на неї немає натяків у «Юрію Горovenкові», то треба пам'ятати, що ця справа була Кониському непримна і він волів її промовчувати. У «Молодих роках Максима Одинця» Кониський не міг згадати цього епізоду, бо ж повість кінчається початком Кримської війни (вересень 1853).³⁹

Все ж таки на дальші зносини Кониського з Кулішем ці залицяння вплинули. Їх суперництво перейшло в ворожнечу, коли можна було знайти ідеологічну базу для спору, а на неї Кониському не прийшлося довго чекати.

III.

Повертаючись із закордону П. Куліш заїхав до Полтави в серпні 1861 р. Як згадував пізніше Кониський:

«Куліш... прийшовши до мене вранці, запросив до себе — мене, Пільчикова і поета-початківця В. С. Кулика послухати творів відкритого ним десь у Добруджі нового українського поета (потомка за-порожця), який, як казав він, талантом не поступиться Шевченку. Звичайно, ми полетіли. Куліш прочитав нам спершу декілька дрібних віршів, потім „Дунайську думу” і велику поему „Великі проводи”. Читав він просто, гарно; але читане не робило ніякого враження на слухачів і ніхто з нас після закінчення читання не висловив ні схвалення, ні осуду новому поетові. Коли ж Куліш спитав моєї думки, я сказав йому щиро, що в прочитаних віршах нема ніякої поезії — проза, та й проза не завжди добре рифмована. Куліш подивився на мене звисока, і нічого мені не відповідаючи, поклав рукописа в чемо-дан».⁴⁰

Куліш виїхав навіть не попрощавшись⁴¹ і довгий час не писав Кониському, а потім усе вияснилося. Вірші ці були поміщені в «Осно-

від 25. VIII. 1862 р. з Мотронівки ми читаємо: «...Коли побачите Ганну Павлівну, скажіть їй, що ніяк не міг віднайти її квартири і дуже жалкую, що не бачився з нею». (Нова Укбаїна, 1923, ч. 10, стор. 147). Зрештою, в той час Куліш уже мав інше захоплення, як про це з гумором розповідає у своїх спогадах Кониський (Киевская Старина, т. 74, стор. 56). — Ми не маємо підстав твердити, що сестра Гоголя Анна Василівна мала на увазі листи до Ганни Павлівни, коли просила Куліша їй написати, щоб і собі мати цікаві його листи (Киевская Старина, т. 74, стор. 327).

³⁷ «Україна», 1929, березень—квітень, стор. 68.

³⁸ *ibid.*

³⁹ У творі прекрасно віддано враження, що викликала ця вістка.

⁴⁰ «Киевская Старина», т. 74, стор. 54.

⁴¹ *ibid.*

ві» під прізвиськом Куліша. Правда й інші громадяни не краще зустріли ті вірші. Декілька місяців пізніше Куліш писав Кониському, мовляв, «... чернігівці так притьмом кажуть, що в моїх стихах нема поезії. Київ не влюдовав їх історичної начинки. Історія, мовляв, історією, а поезія поезією...»⁴²

Цікаво, однак, відмітити, що під свіжим враженням читання Куліш писав Д. С. Каменецькому: «Прочитав я в Полтаві декому твоєму Дунайському поета і всі прийшли в захоплення. Я радію з моєї знахідки».⁴³

Дані Кониського і Куліша трудно погодити. Ми не маємо підстав сумніватися в правдомовності Кониського — навіть, коли він говорив з перспективи десятиліть, але й Кулішеві трудно в даному випадкові не вірити. Можна припускати, що Куліш читав ці вірші ще декому, кому вони справді подобались, а щирі думку Кониського Куліш міг просто прийняти як голос суперника і тому знехтував.

Пізніша згадка Куліша в листі до Кониського про чернігівців і київлян, дозволяє висловити здогад, що, коли Кониський побачив Кулішеві вірші в друку він пом'якшив свій перший гострий осуд, а може, й видвигнув деякі позитиви.

Наступного разу Куліш побував у Полтаві в червні 1862 р.⁴⁴ На цей раз він перебував переважно в Старих Санжарах і став жертвою безглузлого доносу, отже мусів передчасно виїхати. Розчарування з цього приводу вплинуло на Куліша так, що він вирішив у Полтаві не осідати на постійно, хоч перед тим і мав такі пляни.⁴⁵

IV.

Проте, незадовго після виїзду Куліша з Полтави виникла нова афера, на цей раз політичного характеру. Полтавців обурило співпраця Куліша в «Вестнике Западной и Юго-Западной России» Ксенофонта Говорського — реакціонера, обскуранта і ворога поляків та українців.⁴⁶

Полтавці доручили Кониському вияснити справу. Це довело до нових непорозумінь і спорів. Куліш друкував свої твори поряд з статтями Юзефовича і Кониський на цей факт ставив спеціальний наголос, оскільки Юзефович у ліквідації Кирило-Методіївського Братства відіграв у 1847 р. роль провокатора.

Про Юзефовича Куліш волів мовчати і в цій справі настирливий

⁴² «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 154. Лист від 4 січня 1862.

⁴³ «Киевская Старина», т. 72 (1898), стор. 134. Лист з 11 серпня 1861 р.

⁴⁴ «Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 55.

⁴⁵ «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 155.

⁴⁶ Список творів Куліша поміщених у «Вестнике» подав Ігнат Житецький у статті «Куліш і Костомаров», «Україна», 1927, кн. 1—2, стор. 43, прим. 4.

Кониський добився від нього відповіді щойно в 1876 р.⁴⁷ Але полтавці й так довідалися від В. В. Тарновського, що Куліш, під час свого перебування «в Києві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку».⁴⁸

У справі цього нещасливого співробітництва збереглися два листи Куліша до Кониського (30 листопада й 22 грудня 1862 р.). У першому Куліш нарікає на те, що «Основа» йому нічого не заплатила⁴⁹ і виправдується, мовляв, за напрям журналу Говорського він не відповідає, а пише згідно з своїм сумлінням і нічого проти українців не написав. Зрештою на думку Куліша нападки Говорського на українську справу можуть їй лише допомогти, бож «якщо наша народність така мізерна (ничтожна), що одна журнальна статтейка захитує її основи, то не варто її й підтримувати».⁵⁰

У другому листі Куліш далі виправдується (очевидно, Кониський продовжував його картати) і зазначає: «Поки Говорський не вчинить якого ледарства супроти мене, поти я даватиму йому свою підмогу...»⁵¹ З спогадів Кониського далі відомо, що він «на доручення товаришів передав йому (Кулішеві) нашу нагану за його співробітництво в «Вестнике» Говорського... Тим разом відповіді не прийшло».⁵²

Пишучи спогади на схилі віку Кониський уже не надто точно пригадував собі події, а листи Куліша він вже раніше вислав був до Львова і не міг справдити своїх даних. Тут приходиться поправити Кониського. Другого листа в справі Говорського Куліш вислав з Мотронівки 22 грудня 1862 р., а на самому початку 1863 р. Кониського вже арештували й заслали в Вологду.⁵³ Навіть як би Куліш і відповідав був Кониському він того листа отримати вже не міг.

Інша річ, що справа співробітництва Куліша з Говорським закінчилася тим, чим закінчитися мусіла. Не в перший, тай не в останній раз Куліш впав жертвою чужого хитрування і бажання його використати. Співпраця закінчилася скандалом і навіть опинилася була в суді, але Куліша вона, на жаль, не змінила і він не став «мудрим

47 У своїй монографії про Шевченка О. Кониський писав: «Пам'ятаю я, р. 1876 вже, коли Куліш заходився був видавати у Києві „Журнал А. Куліша“, дак сам казав мені, що заходив до Юзефовича добувати протекції. Куліш признав, що зазнав від Юзефовича великого добродійства». О. Кониський, Тарас Шевченко в арешті. Записки НТШ, т. V (1895, I), стор. 4.

48 Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 70.

49 «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 156.

50 *op. cit.*, стор. 156—157.

51 *op. cit.*, стор. 157.

52 «Нова Україна», 1923, ч. 7—8, стор. 269.

53 Кониського арештували 9 січня, а 19 уже доставили в Вологду. М. Ралів спираючись на офіційні дані, що збереглися у Одеському окружному архіві твердив, що Кон. арештовано в грудні 1862 р. Однак, у документах подано, очевидно, дату, коли вислано наказ, а не коли його здійснено. Зап. іст. філол. відд. кн. XIX, стор. 222.

по шкоді». У практично-політичних питаннях Куліш до смерти лишився наївним легковіром.

Додати б і те, що на різні авантюри пхали Куліша і фінансові клопоти. Саме з фінансових причин пішов він на співпрацю з «Вестником» Говорського, а опісля поїхав і в Польське царство. Ставши вже раз на шлях заробіткової праці амбітний і розумний Куліш знаходив на свій крок і теоретичні аргументи та виправдання, а будучи дуже запальним попадав у конфлікт з людьми, яких ці аргументи не переконували.

V.

Черговий доказ своєї наївності дав Куліш незабаром. Як грім з ясного неба прийшла вістка, що Куліш пішов на службу в Польське царство. Кониський, який тоді перебував у Тотьмі писав: «... у 1864 р. я довідався новину, яка мене приголомшила, що Куліш і Білозерський... на службі в Варшаві...»⁵⁴

З точки зору української громадської думки, якої Кониський був досить вірним дзеркалом, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в українофобському органі, адже ж тут використано українські руки для русифікаційної праці в Польщі. Хоч Куліш, як і більшість українців того часу, мав антипольські настрої вже й раніше, але ж цей його крок викликав загальне обурення.

У вересні 1865 р. О. Кониський отримав дозвіл поїхати з заслання (тоді він уже жив у Вороніжі) на лікування закордон. У Петербурзі він познайомився з Миколою Івановичем Костомаровим (1817—1885), який його поінформував, що Куліш на посту директора департаменту народної освіти обстоює рішуче думку, що в районах з українським населенням в народніх школах треба навчання провадити російською мовою.

Костомаров попросив Кониського, щоб він відвідав Варшаву та вплинув на нього, щоб Куліш змінив свої позиції в цій справі. Кониський відмовився, однак пообіцяв побачитись з Кулішем і побалакати з ним. Варшавська зустріч була, як писав Кониський, дружньою, а на другий день у помешканні Білозерського відбулася дебата, про зміст якої, Кониський зберіг нам таке:

«Коли Куліш довідався мою думку про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних фактів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво...»

У справі народніх шкіл в українських селах Куліш похвалився Кониському, що він сам вирішив дітей з першого ж року навчання,

⁵⁴ Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 70.

вчити по-російському. На запитання Кониського: «Чи ж це педагогічно?» — Куліш відповів: «Якщо не педагогічно, то зате політично», уважаючи, що російська мова проведе глибоку межу між українцями і поляками.⁵⁵

На прощання П. Куліш порадив Кониському познайомитися у Львові з його другом, проф. Я. Головацьким,⁵⁶ тим самим, якого, як зазначав Іван Нечуй-Левицький, разом з журналом «Слово» купили росіяни за 15 тисяч рублів.⁵⁷ Кониський познайомився і з Головацьким (одним з лідерів москвофілів) і з друзями Куліша — народовцями і зрозумів, у якій фальшивій ситуації знаходився Куліш. Ця «об'єктивність» Куліша й вилізла йому пізніше боком і прискорила його відхід з служби в Польському царстві через два роки після того. Справа ця широко відома і до нашої теми безпосереднього відношення не має.

Кониського глибоко обурила ця «обрусительська» служба Куліша і 20 років після того він присвятив темі вербування українських учителів в Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші своє історичне оповідання «В гостях добре, дома ліпше» (Львів 1885), в якому він під псевдонімом Селеха вивів Т. Лебединцева, що прибув до Львова на доручення Куліша з своєю місією майже одночасно з Кониським восени 1865 р.⁵⁸

Згадане оповідання Кониського виходить поза хронологічні рамки нашої теми, а все ж таки гострі вирази на адресу Куліша в творі Кониського писаному після стількох років, вказують на те, що Кониський не лише не простив Кулішеві того блукання, але й відчував цю помилку так само гостро, як і за 1860 років. Вистачить подати лише декілька цитат з твору «В гостях добре, дома ліпше».⁵⁹

«...Куліш, подорожуючи по Україні, видавав себе „апостолом правди“, тої „правди“, котра починає кишенню грішми».⁶⁰

«...рекрутуючи собі „захребетників“ Куліш спізнався і прилучив до „своєї сім'ї“ й Селеха, який щось то написав по-українськи в „Основу“, але те щось не побачило божого світу... Куліш запевняв листами Селеха, що це „щось долежитьься свого часу“ й може й справді воно долежало б, коли б „захребетники“ не проковтнули „Основи“, а сам Куліш не зрозумів, що „не лъпо“ йому отаманувати „захребетниками“ й що далеко більше пристало йому самому йти в захребетники до князя Черкаського й разом з ним сіяти освіту обрусіння.

І Куліш пішов до Варшави й повів туди отару своїх „захребетників“, з ними й Селеха.

⁵⁵ *op. cit.*, стор. 70--71.

⁵⁶ *op. cit.*, стор. 85.

⁵⁷ *op. cit.*, стор. 86.

⁵⁸ Цій темі окрему увагу присвятив М. Кордуба, Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині. Львів—Краків 1943, стор. 51.

⁵⁹ Цитуємо з другого видання початку 20 років (без року видання): О. Кониський: У гостях добре, дома ліпше. Київ—Ляйпціг, стор. 216.

⁶⁰ *op. cit.*, стор. 12.

Не знаю вже напевне, яку там посаду наділили Селехові, чув тільки, що й він працював над реалізуванням ідеї обрусіння поляків і русинів у Холмщині . . .»⁶¹

VI.

Звичайно, Куліш не лишався в боргу перед Кониським. Коли О. Барвінський підготовляв свою читанку української літератури, він вирішив порадитися з Кулішем і таким чином нам з кінця 1860 років збереглися дуже цікаві листи Куліша з оцінкою українських літературних явищ та письменників. Звичайно, є й про О. Кониського, якого О. Барвінський, так само як і інші галиччани того часу, уважали після Шевченка чи не найбільшим українським поетом.

З цією оцінкою не міг погодитися Куліш і тут, звісно, мав повну рацію, але ж навіть з теперішньої точки зору, Куліш надто гостро і несправедливо засудив літературну працю Кониського. У листі від 9/21 квітня з Праги він писав О. Барвінському таке про Кониського і йому подібних:

«Се були копійки без своєї іскри, навіть без ерудиції словесної. Хто переймав голос Шевченків, хто Квітчин . . . Ви колись підняли Кониського аж до Шевченка: що ж після сього Шевченко? Кониський сам за себе сказав правду, тільки не словом, а ділом.

Поки був убогим судовим паничем у Полтаві, то мусили його за руки держати, щоб з патріотизму не зашкодив собі, — і зашкодив таки. Як же оженився та загарбав тисяч із шість десятків рублів, так не дав на галицьку літературу і десятка рублів, а збудував салотопельний завод і вбача в ньому більш поезії, ніж у Шевченкові, що було перемальовує водяними фарбами. І притих, і не чути його і уші затуляв від гомону про галицьку нужду і заемогу. А Шевченко, коли б мав 60.000 рублів, то не салотопню спорудив би, а хіба академію: бо поезія була в його душі, а не в одних словах».⁶²

Очевидно, тут переплітається *Dichtung und Wahrheit*. І багатство Кониського перебільшене, і знехтовано той факт, що гроші були жінчині, а не його, а коли мати на увазі, що дружина Кониського була «купеческая доч» з північноросійського глухого закутка, то можемо собі уявити, що це означало; не взяв Куліш до уваги і того факту, що саме тоді (аж до 1872 р.) Кониський перебував під поліційним наглядом і не мав жодної волі руху. А вже справді або безмежна злоба, або повна непоінформованість могли спричинити твердження, що Кониський колись не цікавився загальними народними потребами. Такого в його житті не було — принаймні від середини 1850 років.

О. Барвінський, мабуть, заступився таки за свого приятеля Кониського, бо в наступних листах П. Куліш повертається до цієї теми,

⁶¹ *op. cit.*, стор. 13.

⁶² О. Барвінський, *Образки з громадського і письменського розейтку Русинів. Спомини з мого життя. Перша часть, Львів 1912, стор. 336. Лист Куліша з Праги 9 (21) квітня 1869, стор. 177—178.*

називаючи В. Кулика більшим поетом як Кониський, а обох їх обскурантами.⁶³ У третьому листі Куліш повертається ще раз до цієї теми й знов закидає Кониському брак оригінальності⁶⁴ і додає: «Я не гнівавсь за Кониського, а реготав за всю Україну...»⁶⁵

У питанні мови, яка спеціально цікавила П. Куліша, він не менш гостро критикував Кониського використовуючи народній анекдот:

«Кониський ні єдиної хворми не ввів у нашу мову, а котру брав готову, то так, як та жінка, що казала чоловікові: „Не журись чоловіче, що люде пізнають крадене борошно пшенишне: я так спечу, що воно здаватиметься гірш житнього”».⁶⁶

На всіх цих цитованих оцінках відбиваються розходження і спори, які ми згадували вище. Все ж таки з перспективи років треба сказати, що і Куліша треба розуміти. Він мав строгий і серйозний підхід до української літератури і з цих позицій критикував не лише Котляревського, але й деякі твори Шевченка та Марка Вовчка. Звичайно, у Кониського Куліш і на початку 1860-х років напевно більше цінив його любов до народу, демократизм і працьовитість, як літературний талант.

Все ж таки оцінки, навіть, коли взяти на увагу те, що подані вони в приватних листах, де людина висловлюється вільніше, надто гостра. Передтим Куліш не лише закликав Кониського до співпраці в «Основі», але й познайомив його, хоч і посередньо — кореспонденційним шляхом, з редактором «Чернігівського Листка» Леонідом Глібовим⁶⁷ і з редактором «Слова» Б. Дідицьким.⁶⁸ Видно, Куліш уважав Кониського цінним співробітником, хоч і в першу чергу звертався до нього в справі новинок і, ми б сказали новочасним терміном, репортажів. Ось декілька прикладів як Куліш ставився до Кониського, як письменника на початку 1860-х років:

«Хотів би й краще за Вас озватись, та не зумів...»⁶⁹ «Спасибі Вам за вірши, котрі Ви до мене написали. Те, що Ви прислали для ОСНОВИ, я перечитаю, а тепер дуже ніколи...»⁷⁰ «Присилайте найбільш новинок про наш край; що пани, що жида, що купці, що селяне?...»⁷¹ «Спафарієва Рудка нарешті надрукована...»⁷² «Присилайте вісті не на мое ім'я. Я буду кучити йому (В. Білозерському? — М. А.), скільки здужаю, а все таки не даю обіцянки, що в свій час усе надрукується.»⁷³

⁶³ *op. cit.*, стор. 188.

⁶⁴ *op. cit.*, стор. 192 (лист від 18 (30) травня 1869).

⁶⁵ *ibid.*

⁶⁶ *op. cit.*, стор. 192.

⁶⁷ М. Гніп, Полтавська громада, ДВУ 1930, стор. 18.

⁶⁸ К. Студинський, Зв'язки О. Кониського з Галичиною, Записки НТШ, т. 150 (Львів 1929), стор. 273.

⁶⁹ Лист Куліша від 27. X. 1860, «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 139.

⁷⁰ *ibid.* Лист від 20. XI. 1860.

⁷¹ *op. cit.*, стор. 148. Лист без дати (кінець 1861).

⁷² *ibid.*

⁷³ *op. cit.*, стор. 154. Лист від 4. I. 1862.

«Гарно Ви написали про гулящих літераторів у Чернігівському Листку. Піддержуйте його. Нехай хоч такий органець у нас буде.»⁷⁴

Звичайно, галичани переоцінювали в свій час Кониського, але Куліш з другого боку його недооцінював як письменника. Він нічим не поступається напр. І. Нечуєві-Левицькому хоч би своїми оповіданнями з сільського життя («Казенний млин», згадана тут «Спафарієва Рудка», що не поступається кращим творам Теодора Шторма, «От так були вскочили», тощо). Коли взяти на увагу, як високо Куліш цінив творчість Нечуя, то в Кониського він не добачив легкості в віршах і майстерності в коротких оповіданнях.

З дотеперішнього читач міг би прийти до переконання, що Куліш і Кониський були й особистими ворогами. Це був би зовсім помилковий висновок. Навпаки і з листів, і з спогадів та принагідних згадок та зустрічей з усіх часів, ми можемо прийти до переконання, що вони ставились один до одного з певною симпатією, а в усякому випадку коректно і то, чи це була перша зустріч у 1860 р., чи остання в 1890. Тодішні громадяни вміли розрізняти між особистими й громадськими та політичними питаннями! Також у наукових питаннях між Кониським і Кулішем була повна співпраця без злоби чи заздрості. Ця співпраця стала Кониському в пригоді, коли він писав свою монографію про Шевченка. Він не раз покликався на Куліша як авторитетне джерело, хоч в політичних чи суспільно-громадських питаннях його гостро критикував.⁷⁵ Сліди суперечок на літературні теми (про Котляревського, Марко Вовчок, тощо) ми також маємо в листуванні Куліша до Кониського, а все ж таки й ці дискусії не виходили поза рамки дружнього обміну поглядами.

**
*

Підбиваючи підсумки можемо сказати, що Кониський у житті Куліша таки відіграв певне значення.⁷⁶ Ми не помилилися, коли ска-

⁷⁴ ор. cit., стор. 157. Лист від 30. XI. 1862.

⁷⁵ Ось декілька прикладів з монографії: Зацитувавши уривок промови Куліша де він складав присягу йти шляхом Шевченка над труною, Кониський відразу ж додає, що Куліш не додержав своєї присяги. Згадуючи, як Куліш критикував «Букваря» Шевченка, Кониський пише: «не Кулішевим би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої». Коментуючи те, що Куліш відмовився поїхати до Шевченка, який його закликав до Нижнього Новгороду на побачення, Кониський додає: «Очевидно, що Куліш починав тоді хворувати на той недуг „обережності більше ніж вимагає того уряд“, який на наше безталання, став паном нашого часу».

⁷⁶ Звичайно, ще більше значення в житті Кониського відіграв Куліш, зокрема на перших початках знайомства. Кониський високо цінив перекладну діяльність Куліша (Вібілія, Шекспірівські драми, тощо). Вірші Куліша (оригінальні) відштовхували Кониського своєю штучністю і важкістю. Наукову працю Куліша Кониський визнавав, але не дуже їй довіряв з політичних причин. Прозові українські літературні твори Куліша Кониський уважав зразковими.

жемо, що в зносінах з Кулішем Кониський відіграв роллю представника громадської думки передового на свій час українства і народньої честі. Це була думка чесна і щира, хоч декому в ті часи й могла вона здаватися надто загостреною, хоч би тим, що вона в національному питанні не вмiла йти на компроміси. На цій базі між Кониським і Кулішем, який, як людина іншої генерації, був схильний до компромісів і хитань, витворилася в політичних і суспільно-громадських питаннях прірва, яка постійно поглиблювалася.

На перших порах їх відносини затьмарило і суперництво, яке відіграло певну роль у загостренні зносин, хоч і не на тривалий час. Внаслідок служби Куліша в Польському царстві їх шляхи розійшлися, і хоч часом пізніше скрещувалися, але вже ніколи не йшли в одному напрямкові.

Кониський був одним з наших небагатьох передових діячів, які навіть в найтемніших часах національної неволі стояли твердо на українських позиціях і брали участь у всіх ділянках народнього життя. Куліш після гострих непорозумінь і спорів з громадою відійшов від громадського життя і жив довгі роки пустельником на своєму хуторі, працюючи сам собі на звуженій, але плідючій ниві.

Початки цих двох відмінних шляхів наших визначних діячів ХІХ стол. зарисувалися вже на самому початку 60 років. Незабаром ці шляхи різко розійшлися. Якщо мова про вклад у літературне життя, то значення Куліша без порівняння більше ніж Кониського, але в усіх галузях політичного і громадського життя Кониський лишив далеко сильніший і послідовніший слід ніж Куліш.